

Szakács Béla Zsolt

CSEMEGI JÓZSEF (1909–1963)

A Csemegi-Tompos család a *Népszabadság* 1963. február 24-i számában adta hírül, hogy életének 54. évében váratlanul elhunyt Csemegi József.¹ (1. kép) Egy hónappal később az *Új Ember*ben rövid nekrológ is megjelent, melyből megtudhatjuk, hogy „munka közben érte a betegség, hivatalából vitték a kórházba. 54 éves volt, ereje teljében, tele tervekkel.”² Kő Pál, aki fiatalon a budavári Úri utca 13. számú ház restaurálásán dolgozott, és akinek munkájával Csemegi nagyon elégedett volt, úgy emlékezett, infarktus vitte el, ami az ő személyes sorsának alakulására is kedvezőtlen hatást gyakorolt.³ Ezekből a híradásokból körvonalazódik az a tragédia, amelyet egy sokak által csodált, igen aktív alkotó pálya hirtelen megszakadása jelent. Csemegi az 54. életévét sem töltötte be, generációjának jeles középkorászai közül elsőként távozott. Joggal vetődik fel a kérdés: mit köszönhetünk neki és mitől fosztott meg bennünket hirtelen halála?

Valamivel fiatalabb pályatársai közül hárman is vállalkoztak hosszabb-rövidebb megemlékezésre. Horler Miklós (1923–2010) szerint „váratlan, tragikus halála komoly veszteséget jelent, annál is inkább, mert nem egy befejezett életművet zárt le, hanem egyik napról a másikra szakította el hivatásától, olyan korban, amelyben élete munkájának összegzését, az érett kor jelentős eredményeit várhattuk volna még tőle.”⁴ Ennél sokkal részletesebb, elemző nekrológgal jelentkezett Entz Géza (1913–1993). Ő is úgy vélte, „életmunkája, úgy látszik, befejezetlen maradt, de mégis szép és gazdag termést hozott.”⁵ Ezzel szemben Zolnay László (1916–1985) úgy vélekedett „életműve nem maradt torzó”.⁶ Még akkor is, ha e megnyilatkozások az adott alkalomhoz idomultak, elgondolkodtató az ellentmondás azon két nézet között, amely az életműben egy kerek egészt látott, és amely szerint az még beteljesedése előtt állt. Ha talán túlzás is, hogy publikációs tevékenysége „könyvtárra rüg”,⁷ száznál is több megjelent írása alkalmat adhat arra, hogy egy tudományos életpálya kibontakozását és állomásait megfigyelhessük.

A PÁLYAKEZDÉS ÉVEI

Csemegi József építészcsaládból származott. Hasonnevű édesapja (1882–1956) is budapesti volt, itt is tanult, és az I. világháborúban végzett (és arany érdemkereszttel

¹ *Népszabadság*, 1963. február 24. 15.

² *Új Ember*, 1962. március 24. 3.

³ *Napút*, 12, 2010, 10. 67.

⁴ Horler Miklós: Dr. Csemegi József (1909–1963). *Műemlékvédelem*, 7. 1963. 178.

⁵ Entz Géza: Dr. Csemegi József (1909–1963). *Művészettörténeti Értesítő*, 12. 1963. 228–229.

⁶ Zolnay László: Búcsú Csemegi Józseftől. *Művészet*, 4, 1963, 7. 25.

⁷ Uo.

1. Csemegi József, 1960 körül. © Magántulajdon.

jutalmazott) mérnöki tevékenysége után „igen kiterjedt és érdemes építési és építőmesteri működést fejtett ki.”⁸ 1919 óta tagja volt a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek (MMÉE) is, amelybe fia 1936-ban nyert felvételt. Az ifjabbik Csemegi József 1919-től az V. kerületi Bólyai főreáliskolába járt, itt érettségizett 1927-ben. Jórendű volt, a reál tárgyakból színjeles, a nyelvekben és a humán tárgyakban valamivel gyengébb. Ellenben kitűnően rajzolt, ebből a tárgyból az 1926/27-es tanév országos tanulmányi versenyén harmadik helyezést ért el.⁹

Érettségi után tanulmányait logikusan a József Nádor Műegyetemen folytatta. Ezekben az években is aktív volt, így már 1930. február 19-én a Magyar Építőmesterek Egyesülete ifjúsági szakosztályának ülésén „Budapest közép-

kori műemlékei a XIX. századig” címmel vetítettképes előadást tartott;¹⁰ még azon év őszén annak titkárává választották. 1931. május 31-én a szakosztály zsámbéki kirándulásán a rom tudományos ismertetését nyújtotta.¹¹ (2. kép) Ez aligha volt független attól, hogy Csemegi jó kapcsolatot ápolt professzorával, Möller Istvánnal (1860-1934), akinek neve összeforrt Zsámbékkal.

Ez nem sokára különös aktualitást is nyert. 1931 végén ugyanis leomlott a zsámbéki rom egyik árkádvé, amelyet Möller állított helyre a következő hónapokban.¹² Nem sokkal később ismét napirendre került a rom teljes kiépítésének terve. Emögött politikai akarat is állt, a legtekintélyesebb egyházi és főrangú támogatókkal. Az idős Möller feljegyzései szerint lelkesen látott munkához, és ebbe bevonta tanítványát, a frissen végzett Csemegit. 1933 júniusában a helyreállítási terven dolgoztak, és augusztus második felében előkészítő ásatásokat is végeztek. Szeptemberben Csemegi ismét a terveken dolgozott, de a támogatás mégsem bizonyult elégnek, a politika kihátrált a terv mögül, végül a Műemlékek Országos Bizottsága is óvatossá bizonyult. Kertész K. Róbert, a MOB alelnökének bukása és Gerevich Tibor elnöki kinevezése tett pontot az ügy végére, pár hónappal később pedig Möller is elhunyt (1934. szeptember 30.).¹³

⁸ *A magyar feltámadás lexikona.* Szerk. Szentmiklóssy Géza. Budapest, 1930. 514. - vö.: <http://lexikon.katolikus.hu/C/Csemegi.html>

⁹ *V. kerületi magy. kir. állami Bólyai főreáliskola értesítője.* Budapest, 1926. 14., 28., 46., 52. - vö.: *Budapesti Hírlap*, 1927. június 11. 6.

¹⁰ *A Munkaadó*, 17, 1930, 10. 3.

¹¹ *Magyar Hírlap*, 1931. május 24. 17.

¹² Lövei Pál: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 47-48.

¹³ Bardoly István: „Igen veszedelmes útra léptünk” - Zsámbék 1933-1934. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 189-200.

2. Csemegi József Zsámbékon 1931. májusában a Magyar Építómesterek Egyesülete Ifjúsági Tagozatának tagjaival, balról a második Csemegi József, középen Möller István és Rados Jenő. © Magántulajdon

Zsámbékon tehát Csemegi tevékenysége átmeneti volt, az ásatásokat Lux Kálmán és Lux Géza folytatta 1934-től.¹⁴ Ennél sokkal fontosabb szerepet játszott az egrí vár ásatásainál. Itt Pálosi Ervin és Pataki Vidor, két jószándékú és elkötelezett, de a műemlékekhez nem értő tanár kezdeményezte a vár kazamatáinak kitisztítását 1925-ben, amit 1927-től a székesegyház területének újbóli feltárása követett. Ehhez már szakértelemre volt szükség, így Möller jelentése után a MOB őt bízta meg a szakmai felügyelettel, amelyhez egy fiatal építész segítségére is szükség volt. Ez kezdetben Hevesi Sándor (1902–1985) helyi építész volt, aki 1926-ban diplomázott a Műegyetemen és 1928-ban tért vissza a városba. Az első években ő készítette a felméréseket, de úgy tűnik, munkája nem bizonyult megbízhatónak.¹⁵

¹⁴ Valter Ilona: Schambek im Mittelalter. *Schambek/Zsámbék*. Szerk. Martin A. Jelli. Nattheim-Gerlingen, 1996. 42.

¹⁵ Az idevágó MOB-iratokat közölte: Havasi Krisztina: *A középkori egrí székesegyház az 1200-as évek elején. Király, püspökök és újjáépülő székesegyházak a korabeli Magyarországon*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola. Budapest, 2011. 326–359.

Így 1931 őszén Csemegi kapott megbízást, hogy tekintse át a helyzetet. Valószínűleg ekkoriban került sor a kőfaragványok muzeális átrendezésére is.¹⁶ Ugyanekkor kezdett ő maga is ásátásba. 1931 őszén a déli kaput kutatta, a következő évben állagbiztosítási munkákat irányított. 1933 tavaszán az északi mellékszentélynek akadt nyomára. Ugyanezen év december 4–15. közt ismét ő irányította az ásátást, amelyet tömör naplóban örökített meg, kitérve az előzményekre is.¹⁷ 1934. február 14-étől visszavette az ásátások vezetését, és ezt március 17-ig folytatta. Nem sokkal később a *Nemzeti Ujság*ban lelkes beszámoló jelent meg, melyben Csemegi a kétkezi régész és nagy tudású műtörténész kettős szerepében mutatkozott.¹⁸ Nem sokáig tartott a dicsőség, ami itt is Möller halálával függött össze. Lux Kálmán, aki Möller gyengélkedése miatt terepszemlét tartott, már 1934. június 20-i jelentésében elégedetlenségének adott hangot mind az ásátások szakszerűsége, mind azok dokumentációja tekintetében.¹⁹ Ennek hatására Gerevich Tibor még aznap megbízta Luxot az ásátás műszaki vezetésével.²⁰ Egyelőre azonban még mindig Csemegi irányította a helyszíni munkálatokat (1934. november. 6.–december 7.), ekkor már Lux megbízásából, aki november 18-án a helyszínre látogatott, és hangsúlyozta saját intencióit.²¹ Ezek után a munkák két évre leálltak, és mikor újraindultak, Csemegi már nem volt a résztvevők között.

Egri kiszállásainak három éve alatt azonban elegendő anyagot gyűjtött ahhoz, hogy megkísérelhesse újrarajzolni a középkori székesegyház építéstörténetét. A MMÉE Mű- és Középítési Szakosztályának ülésén 1934. december 17-én, tehát pár nappal hazaérkezése után előadást tartott „Az egri vár-ásátások eredményeinek ismertetése” címmel.²² A következő évben, 1935-ben pedig két egri vonatkozású tanulmánnyal indult meg publikációinak hosszú sorozata: az egyik az *Archaeologiai Értesítő*ben a román kori fázisról, a másik a *MMÉE Közönyében* a késő gótikus szentélyről szólt. Ez kijelöli Csemegi tudományos érdeklődésének két fő irányát a következő évekre.

¹⁶ Pataki Vidor: Az egri vár élete. *A ciszterci rend egri Szent Bernát-gimnáziumának értesítője az 1933–1934. iskolai évről*. Eger, 1934. 61.: 6. jegyzet – vö.: Havasi Krisztina: Az Árpád-kori építészeti emlékek kutatása az 1930–1940-es években. Bogyay Tamás és Csemegi József munkássága levelezésük (1939–1950) tükrében I. *Ars Hungarica*, 38. 2012. 397.

¹⁷ Lénárt Andor: Az egri várbeli székesegyházak feltárásának ásátási naplója (1928–1938). *Agria*, 23. 1987. 431–472.

¹⁸ (phr.) [Péchy-Horváth Rezső]: Eger várának főtemploma. *Nemzeti Ujság*, 1934. április 1. 25. Ez március 31-re van datálva, amikor Csemegi a napló szerint már nem vezette az ásátást. Lénárt 1987. i. m. 450.

¹⁹ MÉM MDK Tudományos Irattár, MOB-iratok, 1934/346., Havasi 2011. i. m. 332–333. Szmracsányi Miklós azonban Csemegi védelmére kelt, uo., 333–334.

²⁰ Uo., 334–335.

²¹ Lénárt 1987. i. m. 452–457.

²² *MMÉEK*, 69. 1935. 247.

CSEMEGI ÉS A ROMANIKA

A harmincas évek egri ásatásainak nagy szenzációja a székesegyház román kori fázisának felfedezése volt. A feltárások során kirajzolódott alaprajzot Csemegi értelmezte elsőként, és a kutatás azóta is az ő nyomvonalán jár.²³ Csemegi nemcsak az eredeti támaszrendszert szerkesztette ki, hanem azt is feltételezte, hogy (korai nyugati tornyok nem lévén) a mellékhajók keleti végén álló pillérek hordták a keleti tornyokat. Ennek gyökerét német területen, a regensburgi és a würzburgi Szent Jakab-templom skót bencés kolostoraiban kereste. Ezzel Éber László és mindenekelőtt Hekler Antal nyomába szegődött. Csemegi ugyanis műegyetemi képzését kiegészítette a tudományegyetemen végzett művészettörténeti stúdiumokkal, melyeket Hekler tanszékén hallgatott, és bekapcsolódott a doktori szeminárium munkájába is, azután is, hogy azt Hekler halála után Friedrich Gerke vette át.²⁴ Itt ismerkedett meg Bogyay Tamással is, akihez később hosszan tartó barátság fűzte,²⁵ ami mindkettőjük pályáját jótékonyan befolyásolta.²⁶ Míg azonban Éber és Hekler a német kapcsolatokat konkrétumok nélkül emlegette, Csemegi jól körvonalazott építészettörténeti koncepcióval állt elő. Azonnal le is csapott rá a rivális tanszék élén álló Gerevich Tibor, de elutasításából hiányoztak a konkrét érvek.²⁷ Az egri tanulmány azért is érdekes, mert Csemegi először érintette benne a normann eredetű díszítőmotívumokat, amilyeneket a város környékén is kimutatott (Szomolya, Tarnaszentmária). Ehhez képest meglepő, hogy egyetlen német irodalmat idézett, és az sem Richard Hamann 1923-as alapműve a „normann invázióról”,²⁸ amely ezek szerint csak ezt követően hagyott kitörölhetetlen nyomot Csemegiben.

Miután 1934-ben végleg Budapestre került, a főváros építész szakértő ügyvivője lett 1942-ig. Ekkor megnősült,²⁹ első felesége Mocsáry Ida (1920–2005) volt, akinek rajztudását Bernáth Aurél és Egry József javította, és aki később a rajzfilmkészítés korai nagy magyar alakjai közé került második férjével, Kozelka Kálmánnal, akivel Macskássy Gyula műtermében ismerkedett meg.³⁰ Csemegi ekkoriban tervpályázatokon is részt vett,³¹ de szempontunkból fontosabbak tudományos eredményei. A

²³ Csemegi József: Az egri székesegyház jelentősége a XII. században. *Arcaológiai Értesítő*, 48. 1935. 217–223.

²⁴ Zádor Anna: „Ezek az emberek intézmények feladatára vállalkoztak” – kérdezők: Tímár Árpád, Bardoly István. *Enigma*, 15. 2008. No 54. 95., 101.

²⁵ Havasi 2012. i. m. 394–395.

²⁶ Marosi Ernő: Entz Géza és a magyar középkori építészettörténetkutatás műhelyei a második világháború előtt és után. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 149–150.

²⁷ Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest, 1938. 25. o. és 34. jegyzet.

²⁸ Richard Hamann: *Deutsche und Französische Kunst im Mittelalter* II. Marburg, 1923.

²⁹ *Pesti Hírlap*, 1942. december 13. 10.

³⁰ Orosz Márton: *Vissza a szülőföldre! Világhíres és felfedezésre váró magyar származású művészek az animációs film korai történetében*. Kecskemét, 2011. 9–17.

³¹ Pl. 1937-ben indult a Budapest városközpont tervpályázatán (*Magyarország*, 1937. január 8. 10.), a

Fővárosi Múzeum régésze, később igazgatója, Nagy Lajos ásátásain is jelen volt, számára felméréseket és rekonstrukciós rajzokat készített római épületekről.³²

Első budapesti vonatkozású publikációja az akkor még a tabáni templomban őrzött Krisztus-domborművel foglalkozott.³³ Egyfelől kísérletet tett a töredék rekonstrukciójára, mint a falazott, többsoros kaputimpanonok (hazánkban unikális) képviselőjére, másfelől stíluskritikai alapon kapcsolatot keresett a délf Francia és itáliai domborművekkel. Ebben már megmutatkozik Hamann hatása is.³⁴ Nyitva tartotta a szemét az óbudai ásátások alkalmával is. A Fő téren Nagy Lajos által talált töredékek közül egy rácsmintás faragvány keltette fel figyelmét, amelyet friss bulgáriai utazásának tapasztalatait is kamatoztatva bizánci eredetűnek vélt. Bizáncinak tartott egy akantuszleveles párkányt is, ugyanakkor érdekes, hogy azt a kártyát, miszerint a Képes Krónika szerint az óbudai prépostságot görög mesterek építették, nem játszotta ki.³⁵ Másik, ennél sokkal jelentősebb megállapítása az óbudai királyi (később királynéi) vár azonosítására vonatkozott.³⁶ A református templom környékén 1934–1935-ben Nagy Lajos és Lux Kálmán közreműködésével újabb ásátás folyt, amelyben már Csemegi is részt vett, de csak 1943-ban publikálta.³⁷ Ő ismerte fel, hogy nem a prépostság maradványairól van szó (mivel annak 11. századi rétege teljesen hiányzik), hanem a 13. századi uralkodói palotáról. Datálásával (1223–1241) és a stíluseredet kérdésében (burgundi ciszterci gótika osztrák közvetítéssel) kijelölte a további kutatás pályáját. Ezen megfigyeléseinek logikus folytatása a budavári Nagyboldogasszony-templom stíluseredetével foglalkozó kutatása, amelyre a gótikus emlékek között lesz érdemes visszatérni.

Ebben az időben, 1936-ban jelent meg első nagyobb lélegzetű, összefoglaló tanulmánya, mely címe szerint az antik díszítő motívumok hazai, román kori továbbélését tárgyalta.³⁸ Az antikvitás hatása iránti érdeklődés benne volt a levegőben;³⁹ röviddel

Gömbös-síremlékhez készített tervéről pedig fotót is közöltek: *Az Est*, 1939. április 9. 6. (Buzi [Buza] Barnával).

³² Zsidi Paula: A papírtól a képernyőig - aquincumi rekonstrukciók. *Budapest Régiségei*, 40. 2006. 329.

³³ Csemegi József: A tabáni Krisztusrelief. *MMÉEK*, 69. 1935. 345–348.

³⁴ Richard Hamann: *Deutsche und Französische Kunst im Mittelalter* I. Marburg, 1922.

³⁵ Csemegi József: Adalékok Budapest művészetének történetéhez. *Történetírás*, 3. 1939. 75–76. – vö.: Havasi 2012. i. m. 399.

³⁶ Csemegi József: Hol állott egykor az óbudai királyi vár? Beszámoló az óbudai ref. templom és aplak területén 1934–35-ben végzett ásátás eredményeiről. *Értekezések, Beszámolók a Műszaki és Gazdaságtudományok Köréből. A MMÉEK melléklete*, 1943, 5. 34–44.

³⁷ Havasi Krisztina: A király új palotája. Megjegyzések a kora 13. századi óbudai rezidencia művészet-történeti helyéhez. *In medio regni Hungariae*. Szerk. Benkő Elek, Orosz Krisztina. Budapest, 2015. 414.

³⁸ Csemegi József: Antik díszítőelemek továbbélése román építészeti ornamentikánkban. *Magyar Művészet*, 12. 1936. 373–379.

³⁹ Az antik kultúra újjáéledéséről szóló, 1931–1933 közt megjelent irodalom bibliográfiája is 800 oldalt tölt meg, ld. Erwin Panofsky: *Renaissance and Resuscitations in Western Art*. Stockholm, 1960. 42.: 1. jegyzet – vö. 55.: 1. jegyzet.

előtte Horváth Henrik,⁴⁰ később Gerevich Tibor⁴¹ és tanítványa, Dercsényi Dezső is kitért rá.⁴² Csemegi kiindulópontja azonban más volt: ő Hamann nyomán a provençai „protorenaissance” vonalát követte, s kereste ennek közvetlen és kerülő-utakon érvényesülő hazai lecsapódását.⁴³ Csemegi számára különösen ez utóbbi útvonal tűnt izgalmasnak: így Worms, Trier és Speyer hazai párhuzamait gyűjtötte össze, s jutott arra a meglepő következtetésre, hogy Somogyváron „egy erős francia hatás alatt dolgozó délnémet építőiskola munkásságával is számolhatunk.”⁴⁴ Innen az 1200 körüli évtizedek emlékéanyagára tért át, mely alkalmat adott elhunyt mestere, Möller ócsai meglátásainak felidézésére is. Ez átvezet az esztergomi Porta Speciosa elemzéséhez, melynek kapcsán ugyan luccai párhuzamot idézett, de fontosabbnak tartotta az Auvergne-be, Arles-ba és Aix-en-Provence-ba vezető szálakat. Ezzel elutasította a közvetlen olasz kapcsolatot, és meglepő módon Salzburg közvetítő hatását feltételezte.⁴⁵ Ezt kívánta megerősíteni Pannonhalma és Karcsa vélt délnémet kapcsolataival, mindenekelőtt pedig Eger és Ják bambergi vonatkozásaival. Mindehhez az ihletet Hamanntól merítette, anélkül azonban, hogy a német szerző fő mondanivalóját átvette volna. Ellenkezőleg: megmaradt Jáknak az osztrák anyaggal szembeni elsőbbsége mellett, és nagyon finoman felsejlik egy később egyre erőteljesebbé váló szál: a „keleti formaáramlatok” hatása.

A közvetlen folytatást azonban a tanulmány második felének főhőse, Ják kutatása képezi. Ennek eredménye az 1939-ben megjelent nagy tanulmány.⁴⁶ Csemegi ezzel debütált a *Vasi Szemlé*ben, amelyhez (illetve utódjához, a *Dunántúli Szemlé*hez) később még többször visszatért.⁴⁷ A stílusjegyek aprólékos elemzésével még jobban kidolgozta a bambergi eredeztetést, de emellett szóhoz jutott építész énje is: a templom fázisait az arányháló megváltozásával jellemezte (ezt a szempontot a gótikus emlékeken már évek óta figyelemmel kísérte), ami nagy hatást gyakorolt Bogyay Tamásra is.⁴⁸ Egy másik, szintén a historizmus építészköreire jellemző szempont a

⁴⁰ Horváth Henrik: Pannóniai antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban. *Pannonia*, 1. 1935. 207–240.

⁴¹ Gerevich 1938. 135–136., a pannóniai római fejezetek hatásáról ír.

⁴² Dercsényi Dezső: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. *Budapest Régiségei*, 13. 1943. 257–293. Hivatkozva a Csemegi által „szerencsés kézzel” megtalált óbudai pillérfőt is, ld.: a 35. jegyzetben i. m.

⁴³ Kiindulópontja, egy somogyvári falpillér fejezete azonban tévesnek bizonyult, mert az valójában 16. századi reneszánsz faragvány. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 459.: No V.76. (Papp Szilárd).

⁴⁴ Csemegi 1936. (38. jegyzetben i. m.) 375.

⁴⁵ Ezt határozottan elutasította Dercsényi Dezső: Az esztergomi porta speciosa. *Regnum*, 6. 1944/1946. (1947) 92.

⁴⁶ Csemegi József: A jáki apátság temploma. *Vasi Szemle*, 6. 1939. 12–37. Sajátos módon a lapszámot tartalomjegyzéke 1938. februárinak tünteti fel, de ez az évkezdetre jellemző elírás lehet.

⁴⁷ S. Pével Judit: Adalékok Pével Ágoston működésének utolsó éveiből. *Vasi Szemle*, 44. 1990. 280.

⁴⁸ Bogyay Tamás: *A jáki apátsági templom és Szent Jakab kápolna*. Szombathely, 1943. 13–14. Ld.: Marosi 2013. i. m. 150. és 30. jegyzet.

kőfaragójegyek vizsgálata volt, amit ezúttal is Möller közvetíthetett Csemegi felé.⁴⁹ A jáki templom karéjos kaputimpanonját egy későbbi tanulmányában tágabb kontextusba helyezte,⁵⁰ ami nem volt független Bogay Tamás hasonló tárgyú kutatásaitól.⁵¹

E késő román stílus kör mellett Csemegi érdeklődését mind jobban felkeltették a korai kőfaragványok. 1936-tól jelentek meg ilyen tárgyú recenziói (Horváth Henrik⁵² és Dercsényi Dezső írásairól⁵³), melyek sorából kiemelkedik a Fehér Géza könyvéről írt megjegyzése.⁵⁴ Ebben vitatta a palmettás párkányok Fehér által javasolt bolgár eredeztetését, és helyette közvetlen bizánci kapcsolatokra utalt, amelyet egy Thesszalonikiben az 1939-es utazása során készített fényképpel támasztott alá.⁵⁵ Ebben az időben írt először Tarnaszentmáriáról is, amelyre már egri kutatásai során felfigyelt.⁵⁶ Míg a szentélyre elfogadta Gerevich 12. századi datálását, a hajó megoldásaihoz Strzygowski alapján az óhorvát építészetben kereste az előképet. Az ornamentika kapcsolatrendszerét ekkor még csak Quedlinburgig vezette vissza, de már emögött is felsejlenek a keleti (bizánci) vonatkozások. Ezek a vonások fognak felerősödni a második világháború utáni írásaiban. Erre alkalmat adott a tihanyi remetebárlangok vizsgálata is. Csemegi felkarolta Rómer azon gondolatát, hogy itt ortodox szerzetesek élhettek,⁵⁷ sőt a korai bencés térítőszerteszettek és az alapító I. András király szellemiségét is keleti jellegűnek írta le.

A hazai romanika reprezentatív összefoglalására 1940-ben nyílt módja, amikor megbízást kapott *A szépművészetek könyvének középkori magyar építészeti fejezeteire*. Ebben már érvényesítette gondolatát, hogy a magyarság „bizánci kőfaragók révén tanulja meg az építészet művészetét.”⁵⁸ Ezzel Csemegi (ugyan kimondatlanul)

⁴⁹ Csemegi 1939. (46. jegyzetben i. m.) 28–32., különösen: 29. jegyzet.

⁵⁰ Csemegi József: Románkori kapuzatok karéjdíszű ívmezői Magyarországon. *Antiquitas Hungarica*, 1. 1947. 100–105.

⁵¹ Bogay Tamás: Isten Báránya. Adatok az Árpád-kori templomkapuk ívmeződíszítésének ikonográfiájához. *Regnum*, 4. 1940/1941. (1941) 94–122., amire Csemegi 1. jegyzetében hivatkozik is.

⁵² A magyar szobrászat kezdetei. *MMÉEK*, 70. 1936. 323. Csemegi a szellemtörténeti módszer által elhanyagolt konkrét elemzéseket hiányolta.

⁵³ Csemegi József: Az árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei. *MMÉEK*, 71. 1937. 134. Csemegi itt egy általa a palmettás párkányokkal rokonnak érzett, „tojássoros” somogyvári motívum lotharingiai (Sainte-Marie-aux-Bois) eredetére utalt. A motívum elzászi kapcsolatait újra felfedezte a dienesmonostori köveken Takács Imre, ld.: Marosi Ernő: Adalékok az Árpád-kori Magyarország művészetének ismeretéhez. *In Situ*, 2, 2021, 1. 25.

⁵⁴ Fehér Géza: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. *MMÉEK*, 76. 1942. 70–71.

⁵⁵ Ezt később újra közölte Csányi Károly: Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben. *Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 3. *Muzeológiai sorozat*, 2. 1. Művészettörténet. 1951. 25–40.: III. tábla, 4. kép.

⁵⁶ Csemegi József: A tarnaszentmáriai templom. *MMÉEK*, 75. 1941. 44–46.

⁵⁷ Rómer Flóris: A barlanglakókról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. *Archaeológiai Közlemények*, 7. 1868. 110–145., különösen: 140.

⁵⁸ Csemegi József: A magyar építészet. A román stílus Magyarországon. *A szépművészetek könyve*.

elsőként szakított azzal a Divald Kornélra visszavezethető gondolattal, hogy a 11. századi palmettás stílus a honfoglalás kori ötvösségből vezethető le – ezt majd csak a következő generáció meri nyíltan hangoztatni.⁵⁹ Csemegi a következő évszázadokra vonatkozóan az olasz mellett a délnémet és a francia hatásokat emelte ki, és fontosságot tulajdonított a burgundi ciszterci gótika hatásának. Olyan, mintha saját (részben Heklerre visszavezethető) művészettörténeti kiindulópontját Gerevich Tibor 1938-as szintézisével akarta volna összeegyeztetni. Felbukkan benne a nemzetkarakterológia is: „ahogyan a magyar ember szűkszavú, szókimondó és beszédjében nem szereti a felesleges sallangot, úgy a magyar építészet is mindig a szerkezeti tisztaságra törekedett”.⁶⁰

CSEMEGI ÉS A GÓTIKA

Az 1935-ös év másik fontos publikációja az egri székesegyház gótikus átépítéséről szólt.⁶¹ Ennek szemlélete teljesen eltér a román kor kutatásában követett módszerekétől. Kifejtette, hogy a stílári és ikonográfiai vizsgálatok „kormeghatározás szempontjából sokkal bizonytalanabb alapot nyújtanak, mint a tisztán építészeti anyag összehasonlításából folyó megállapítások.”⁶² Nincs is szó a kőfaragványok stíluskérdéseiről, ehelyett a tanulmányt ellepik a német csarnoktemplomok Csemegi által értelmezett alaprajzai. Arra jutott, hogy a délnémet templomok egy jelentős körének alaprajzát a körbe írt hatszög határozta meg a 15. század első felében. Ezen megfigyelését talán inkább a nemzetközi közönségnek szánta, mivel az egri székesegyház szentélybővítése korában ez már nem érvényesült. Így azt ennél kevésbé szigorú érvek alapján Passauhoz és a Bécsben is tevékenykedő Dóczy (Nagylucsei) Orbán püspökhöz kötötte. Ezt egyébként hamarosan erős kritika érte Gerevich asszisztense, Voit Pál (1909–1988) részéről.⁶³

Az egri székesegyházra pár évvel később visszatért néhány kora gótikus bordaprofil elemzésével.⁶⁴ Ekkor is a tervezéstechnikai kérdéseket vizsgálta, de ezúttal nem az épület alaprajzán, hanem építészeti tagozatokon. Úgy tűnik, ez a módszer is Möller Istvántól eredhet, akinek hagyatékában ezirányú kutatásainak rajzai megmaradtak.⁶⁵ Mint

Budapest, 1940. 141–168.: 144.

⁵⁹ Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. 15., 18. Gerevich 1938. i. m. 136.; cáfolata: *Árpád-kori kőfaragványok*. Kiállítási katalógus/István király Múzeum. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda. Budapest–Székesfehérvár, 1978. 17–18. (Marosi Ernő) és 30–31. (Tóth Melinda).

⁶⁰ Csemegi 1940. (58. jegyzetben i. m.) 155.

⁶¹ Csemegi József: Fejezet az egri várszékesegyház építésének történetéből. Dóczy Orbán egri székesegyháza. *MMÉEK*, 69. 1935. 65–71.

⁶² Uo., 66.

⁶³ Voit Pál recenziója, *Századok*, 71. 1937. 251–252.

⁶⁴ Csemegi József: Jegyzetek az egri székesegyház építéstörténetéhez. *MMÉEK*, 75. 1941. 92–94.

⁶⁵ Fehér Krisztina – Halmos Balázs: Középkori szerkesztőművészetek kutatása Möller István életművében. *Műemlékvédelem*, 60. 2016. 86–100.

kiderült, Csemegi módszere nem vált be, az eltérő szerkesztési eljárások nem feltétlenül zárják ki az egykorúságot.⁶⁶

Eger mellett ezekben az években egy sor késő gótikus csarnoktemplom elemzését végezte el Csemegi. Így rekonstruálta a gyöngyösi Szent Bertalan- és a miskolci avasi templom késő gótikus állapotát, és beillesztette azokat arányelméleti elképzeléseibe.⁶⁷ Hamar közrebocsátotta ezen kutatásainak szintézisét is, amelyben korábbi délnémet megfigyelésein túllépve a csarnoktemplomok teljes emlékanyagát kívánta rendszerezni – mint Marosi Ernő rámutatott, ezekkel Csemegi a kor kutatásának élvonalához csatlakozott.⁶⁸ Hasonló, bár kisebb volumenű tipologikus vizsgálatoknak vetette alá az általa kápolnaszentélyesnek nevezett templomokat⁶⁹ és a tengelytámpilléres mellékszentélyeket, mely utóbbira szintén az egri székesegyház vizsgálatakor figyelt fel.⁷⁰

Az eddig vizsgált emlékkörbe nem illő álkörüljárós csarnokszentéllyel épült szászsebesi templom jelentőségére is felhívta a figyelmet, amelynek helyét a korábban lebecsült stíluskritika eszközével is igyekezett körvonalazni.⁷¹ Nemcsak közép-európai kapcsolatrendszerét kívánta felderíteni, hanem amellet is érvelt, hogy egy Nagy Lajoshoz kötődő csoport kifejezetten a típus tökéletesítésében jeleskedett, és ez megelőzte a bajor emlékeket is. Mi több, a Victor Roth által a szászok faji művészetéhez sorolt templom valójában nem az erdélyi fejlődés eredménye, hanem közép-európai, s értelmezéséhez a kulcsot az Anjou-címeres zárókő adja meg.⁷²

Az arányelméleti módszert alkalmazta a garamszentbenedeki csarnoktemplom elemzése során is. Úgy érvelt, hogy látszólagos hasonlósága ellenére sincs köze a bécsi vagy más német iskolához, így önálló magyarországi fejlődés eredménye.⁷³ Az ennek során érintett ausztriai Perchtoldsdorf templomához később részletesen is visszatért – ez egyike azon kivételes írásainak, amelyet nem magyarországi emlékeknek szentelt.⁷⁴

⁶⁶ Havasi 2012. 401.

⁶⁷ Csemegi József: A gyöngyösi szent Bertalan templom. *Gyöngyösi Kalendárium*, 8. 1937. 110–117. – újra közölve: *Gyöngyösi Krónika*. Szerk. Fülöp Lajos, Lisztóczy László. Gyöngyös, 2015. 92–97.; Csemegi József: A Miskolc-avasi templom középkori építéstörténete. *Magyar Művészet*, 13. 1937. 255–259.

⁶⁸ Marosi 2013. i. m. 150.

⁶⁹ Csemegi József: Kápolnaszentélyes templomok. *MMÉEK*, 71. 1937. 302.

⁷⁰ Csemegi József: Tengelytámpilléres mellékszentélyek a középkorban. *MMÉEK*, 72. 1938. 151–152.

⁷¹ Csemegi József: A szászsebesi templom szentélyének jelentősége hazánk gótikus építészetében. *MMÉEK*, 74. 1940. 156–160.

⁷² Victor Rothnak a Deutsche Akademie által megjelentetett *Deutsche Kunst in Siebenbürgen* c. kötetének (Berlin, 1934) helyét a Harmadik Birodalom propagandájában Robert Born világította meg: Victor Roth und Hermann Phleps. *Die Kunsthistoriographien in Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs*. Hrsg. von Robert Born, Alena Janatková, Adam S. Labuda. Berlin, 2004. 355–380. – ld. még: Marosi 2013. 146.

⁷³ Csemegi József: A garamszentbenedeki apátsági templom alaprajzának építéstörténeti vizsgálata. *MMÉEK*, 73. 1939. 110–114.

Az esettanulmányok mellett Csemegi hamarosan az általa alkalmazott módszer általánosabb bemutatására is vállalkozott. Ennek kiindulópontját Georg Dehio azon elmélete képezte, hogy a francia katedrálisok tervezésénél az egyenlőoldalú háromszög alkalmazása kiemelkedő szerepet játszott.⁷⁵ Az ennek nyomán kibontakozott német kutatás eredményeit hasznosította Csemegi, amikor egyebek mellett bécsi és kassai emlékeket vizsgált. Arra jutott, hogy legtöbbször kimutatható a geometrikus szerkesztési módszer, és azt, hogy a középkori rajzokon ez nem látszik, romantikus felfogással azzal magyarázta, hogy páholyitoknak számított.⁷⁶ Ebbe bekapcsolta a kőfaragójegyeket is, amelyekkel kapcsolatban felmerült, hogy segítségükkel még a főpáholyok hatósugarát is meg lehet vonni⁷⁷ – ezt Csemegi józan kritikával kezelte. A módszer gyakorlati alkalmazhatóságát a fentiekén kívül a Kassai Istvánnal kapcsolatos attribúciós kérdések eldöntésében is bizonyítani kívánta.⁷⁸

Csemegi számára mindvégig meghatározó volt a szerkesztési módszerek kutatása. Így bő másfél évtizeddel később egy nagyobb, már a budai anyaggal felfrissített példatárral ismét közreadta elgondolásait. Ebből kiderül, hogy bár Henszlmann Imre arányelméletét túl merevnek tartotta, okfejtésének alapjai szerinte helyes megfigyelésekre épültek.⁷⁹ Utalt arra is, hogy a módszerrel szemben Gerevich Tibornak leküzdhetetlen ellenérzései voltak.⁸⁰ E feszültség ezúttal nem a pesti tudományegyetem két művészettörténeti tanszéke (ami talán hozzájárult a még élő, de hatalmát veszített Gerevichcel szembeni kritikához), hanem a műegyetemi és a bölcsész felfogás között állt fenn.

Csemegi egri munkáival függhet össze néhány környékbeli késő középkori kolostor rövid ismertetése, melyeknek köveit az egri liceum lapidáriumában ismerte

⁷⁴ Bár a déli kapu címere révén magyar vonatkozása is van. Csemegi József: A perchtoldsdorfi plébániatemplom. *MMÉEK*, 75. 1941. 181-187.

⁷⁵ Georg Dehio: *Untersuchungen über das gleichseitige Dreieck als Norm gotischen Bauproportionen*. Stuttgart, 1894.

⁷⁶ Csemegi József: Tervezés-technikai kérdések a középkori építészetben. *MMÉEK Havi Füzetei*, 10. 1936. 44-52.

⁷⁷ Franz Ržiha ezen elmélete termékeny talajra hullt Fröde Vilmos és Várnai Dezső munkásságában, ld.: Fehér Krisztina: *Középkori profilok tervezési módszerei a zsámbéki templom kőfaragványainak geometriai elemzése alapján*. PhD értekezés. Budapest, 2020. 8. - vö.: Marosi Ernő: Kőfaragók, kőfaragójeklek, Horváth Henrik. *Enigma*, 25. 2018. No 96. 69.

⁷⁸ Csemegi 1936. (76. jegyzetben i. m.) 49-50. - részletesebben: Csemegi József: *Kassai István művészete*. Budapest, 1939. Ez a kis könyv, mely Csemegi egyetlen monográfiája a budavári főtemplom mellett, a rövidéletű *Történetírást* is szerkesztő Belitzky János (1909-1989) történész, levéltáros kiadása volt, ahol Bogyayval együtt többször publikáltak; ehhez ld. levelezésük idevágó részét, Havasi 2012. i. m. 423. és 138. jegyzet.

⁷⁹ Csemegi József: A középkori építészet szerkesztési módszerei. *Művészettörténeti Tanulmányok*, 1953. 23. Ugyanez németül is: Die Konstruktionsmethoden der mittelalterliche Baukunst. *Acta Historiae Artium*, 2. 1954. 15-50.

⁸⁰ Uo., 34. jegyzet - vö.: Szakács Béla Zsolt: Gerevich Tibor (1882-1954). *Frakkok* I. 182.

meg.⁸¹ Ebben az időben készültek Ethey Gyula (1878–1957) felvidéki helytörténeésszel közös publikációi a Stiborok megrendeléseiről.⁸² De a korszak legfontosabb kutatásai már új munkahelyéhez, Budapesthez kötődtek. Ezek közül is kiemelkednek a budavári Nagyboldogasszony-templommal kapcsolatos munkái. Mint 1955-ös könyvének előszavából kitűnik, a templom kutatásához még Möller István buzdítására fogott, ezért neki ajánlotta művét.⁸³ Első publikációja a délnyugati kaput és a Garai-kápolnát mutatta be, és már ekkor arra a megállapításra jutott, hogy a csarnoktemplommá való átépítés 1370–1410 közé tehető.⁸⁴ Röviddel később jelent meg a délkeleti kapu elemzése, amely alkalmat adott ennek besorolására a ciszterci eredetű, német közvetítéssel megjelenő korai gótika körébe, megint csak nem függetlenül Hamann levezetéseitől.⁸⁵ A templom így kibontakozó periodizációja Schulek Frigyes elképzeléséből indult ki,⁸⁶ ám azt több ponton finomította és korrigálta. A részletes feldolgozás (melynek első változata már 1940-ben megjelent,⁸⁷ majd a szerző folyamatosan tovább dolgozott rajta 1948-as doktorátusán át az 1955-ös publikációig és annak 1957-es kandidátusi védéséig⁸⁸) a rendelkezésre álló dokumentumok nagyon gondos áttanulmányozása révén a restaurálás előtti állapot rekonstrukcióján alapult, és finom stíluskritikai elemzések alapján vont le újszerű következtetéseit (pl. a IV. Béla kori periódus kettéválasztása és a délnyugati kapu átdatalása). Bár egyes megállapításait az újabb kutatás elutasítja,⁸⁹ alaposágában, forráskezelésében és módszereiben ma is példaértékű. Nem érvényes ez a már a maga korában is vitatott mesterkérdésre, melyet Csemegi a pentagrammot

⁸¹ Csemegi József: A felnemeti pálos-kolostor. *MMÉEK*, 72. 1938. 338–339.; Csemegi József: A felsőtárkány-barátréti karthausi kolostor. *MMÉEK*, 73. 1939. 85–86.

⁸² Ethey Gyula – Csemegi József: Vágújhely építészeti emlékei. *Magyar Művészet*, 14. 1938. 335–343.; Ethey Gyula – Csemegi József: Beczkó vára. *Technika*, 23. 1942. 55–56.; Ethey Gyula – Csemegi József: A Stibor család építkezései. Adatok a felvidéki gótikus építészet történetéhez. *MMÉEK Értekezések és Beszámolók*, 1. 1943. 1–12.

⁸³ Csemegi József: *A budavári főtemplom középkori építéstörténete*. Budapest, 1955. 6.

⁸⁴ Csemegi József: A koronázó főtemplom építésének történetéhez. *Magyar Művészet*, 12. 1936. 277–283.

⁸⁵ Csemegi József: A budavári koronázó főtemplom dél-keleti kapuja. *Történetírás*, 1. 1937. 356–369., pl. 8. jegyzet.

⁸⁶ Ld.: *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013)*. Kiállítási katalógus/BTM. Szerk. Farbak Péter et al. Budapest, 2014. 343–344.: No 7.22. (Farbakyné Deklava Lilla).

⁸⁷ Csemegi József: Adatok a budavári főtemplom középkori építéstörténetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 8. 1940. 118–167.

⁸⁸ *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 1. 1957. 454–464. Dercsényi opponensi véleményében utalt rá, hogy a kézirat már egy évtizede készen hevert, 457. – Ld.: Csemegi József: *A Budavári Koronázó Főtemplom középkori építéstörténete. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem építési és mérnöki osztályára benyújtott műszaki doktori értekezés*. Budapest, 1947. 62, 18 p. MÉM MDK Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz.: K 1852.

⁸⁹ Pl. *Mátyás-templom* 2014. i. m. 73–76. (Havasi Krisztina).

tartalmazó mesterjegy segítségével Villard de Honnecourt bevonásával kívánt megoldani.⁹⁰

Csemegi budapesti tevékenysége során még számos gótikus emléket⁹¹ és leletet⁹² értékelt. Emellett figyelme kiterjedt az ország nyugati részére is, mindenekelőtt Sopron emlékeire. A ferences (ma bencés) templom már az érett gótika budai jelentkezése szempontjából is fontos volt számára,⁹³ de egyes kérdéseihez⁹⁴ és a város⁹⁵ és környéke⁹⁶ egyéb gótikus emlékeire külön is kitért. Elmélyült tanulmányt szentelt a keszthelyi ferences kolostor építéstörténetének,⁹⁷ és felfigyelt a pannonhalmi kerengő késő gótikus fázisára.⁹⁸

Alapvetően építészeti érdeklődésén túllépve, az 1940-es években szobrászati kérdésekkel is foglalkozott. Az átmenetet a templomok külső falán, általában építészeti keretben elhelyezett *Olajfák hegye* kompozíció képezte, amelynek átfogó tanulmányt szentelt, feldolgozva benne a főleg Nyugat-Magyarországon sorakozó, de másutt is előforduló emlékeket.⁹⁹ Ezt egészítette ki Észak-Erdély visszacsatolása után két frissen

⁹⁰ Csemegi 1955. (83. jegyzetben i. m.) 73–80. Ezt elutasította Dercsényi opponensi véleményében (88. jegyzetben i. m.) 459–460. – vö.: Takács Imre: Villard de Honnecourt utazása a művészettörténetben. *Ars Hungarica*, 22. 1994. 15–19., ahol Csemegi kísérlete nem szerepel.

⁹¹ Csemegi József: A Szent Miklósról elnevezett budavári dominikánus kolostor templom. *Történetírás*, 1. 1937. 489–497.; Csemegi József: A budai Császármalom eredete. *MMÉEK*, 76. 1942. 153–158. – ld. még értékes korrekcióit Lux Kálmánnak a margitszigeti domonkos kolostorról írt dolgozata kapcsán: Újabb ásatások a Margitszegeten. Írta: Lux Kálmán. (Kivonat a *Technika* 1938. évi 6. számából). *MMÉEK*, 72. 1938. 360. és Entz Gézával közösen írt összefoglalásait: *Budapest műemlékei I.* Szerk. Pogány Frigyes. Budapest, 1955. 347–356., 365–383., 431–458.

⁹² Csemegi József: Az óbudai amfiteátrum ásatása alkalmával előkerült középkori faragványok. *MMÉEK*, 77. 1943. 124–125.

⁹³ Csemegi 1955. (83. jegyzetben i. m.) 87–89. Csemegi a soproni építkezést a Mátyás-templom mesterinek tulajdonította.

⁹⁴ Csemegi József: Prédikált-e Kapisztrán János a soproni bencés templom kőszószeréről? *Soproni Szemle*, 6. 1942. 70–75.; Csemegi József: Mikor épült a soproni volt ferences kolostor káptalanterme?, *Soproni Szemle*, 17. 1963. 97–115. – a szöveg csak a szerző halála után jelent meg, de a kézirat még 1944 előtt kész volt, ld.: Csikós Veronika: A soproni volt ferences templom káptalantermének helyreállítása (1949–1951). *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 67. és Nemes András – Gabrieli Gabriella: A soproni ferencesek kápolnája és káptalanterme (építéstörténeti vázlat). *Soproni Szemle*, 66. 2012. 40. és 3. jegyzet.

⁹⁵ Csemegi József: A Keresztelő Szent János tiszteletére épült kápolna Sopronban. *Soproni Szemle*, 5. 1941. 15–24.; Csemegi József: Középkori kőlámpások Sopron területén. *Soproni Szemle*, 5. 1941. 185–195.

⁹⁶ Csemegi József: Sopronbánfalva középkori templomai. *Soproni Szemle*, 2. 1938. 196–203.

⁹⁷ Csemegi József: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. *Dunántúli Szemle*, 8. 1941. 50–65., 136–144., 195–204.

⁹⁸ Csemegi József: A pannonhalmi bencés apátság keresztfolyosójának szobrászati díszje. *MMÉEK*, 71. 1937. 244–245.

⁹⁹ Csemegi József: Krisztus az Olajfák hegyén. (Fejezet a m. gótikus szobrászat történetéből). *Dunántúli*

felfedezett emlékekkel.¹⁰⁰ Ugyanebben az időben figyelt fel egy érdekes, archaikus Krisztus corpusra Szamosújváron, amely ugyan vélhetőleg nem megy vissza a középkorra, de annak hagyományait őrzi.¹⁰¹ Végül ezeknek az éveknek a kutatását tükrözi egy tanulmány, melyet a Kolozsvári testvérek váradi szobrainak szentelt. Ebben kombinálta a topográfiai kérdések tárgyalását egy kőfaragvány és a szent magyar királyok ikonográfiájának elemzésével.¹⁰²

KITEKINTÉSEK

Csemegi, bár már első ismert nyilvános előadásában középkori témát választott, korántsem volt egyoldalú tudós. Ez ebben az időben nem is lett volna életszerű. Voltaképpen Csemegi generációja az első, amelyben kifejezetten a középkor iránt elkötelezett művészettörténészeket találunk (Bogyay Tamás, Dercsényi Dezső, Entz Géza) – a korábbi nemzedékből Gerevich Tibor úgy írta meg a román kor máig meg nem haladott monográfiáját, hogy valójában nem volt középkorász. Így nem meglepő, hogy Csemegi legelső publikációi közt szerepel Fellner Jakab egri és Eger közeli barokk épületeihez fűzött megjegyzése, melyet bár csak monogrammal jelzett, Zádor Anna névvel idézett később.¹⁰³

Bizonyára soproni kutatásai során figyelt fel egy barokk Madonna-szoborra, melyet stílusban és ikonográfiailag is nemzetközi összefüggésben elemzett.¹⁰⁴ Ugyancsak felkészültnek mutatkozott a klasszicizmus szobrászatának értékelésére. Figyelmét elsősorban a síremlékszobrászat keltette fel, így az ekkoriban felszámolt ún. vízivárosi temető kvalitásos alkotásai, amelyek közül Huber József művét azonosította.¹⁰⁵ A temető szobraihoz később is visszatért, de attribúcióját Csatkai Endre vitatta.¹⁰⁶ A temetői szobrászat értékeinek feltárását a Kerepesi sírkertben is folytatta.¹⁰⁷ Úgy tűnik, a középkori plasztikai problémák iránti fogékonysága kisugárzott későbbi korokra is, és nyitott szemmel járt a világban.

Szemle. 7. 1940. 43–53., 144–153.

¹⁰⁰ Csemegi József: Két Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló ismeretlen erdélyi dombormű a XV. sz. ból. *Erdélyi Múzeum*, 47. 1942. 407–408.

¹⁰¹ Csemegi József: Egy Szamosújvár-környéki fa Krisztus-szobortörredék. *Erdélyi Múzeum*, 48. 1943. 476–477.

¹⁰² Csemegi József: Hol állott egykor Szt. László nagyváradi lovasszobra? *Antiquitas Hungarica*, 2. 1948. 189–205.

¹⁰³ ifj. Cs. J.: Adalékok fellenthalai Fellner Jakab munkásságához. *MMÉEK*, 69. 1935. 317. Rados Jenő – Zádor Anna: *A klasszicizmus építésze Magyarországon*. Budapest, 1943. 287.

¹⁰⁴ Csemegi József: Egy ismeretlen soproni Madonnaszobor. *Soproni Szemle* 3. 1939. 10–16.

¹⁰⁵ Csemegi József: Huber József képfaragó. *MMÉEK*, 71. 1937. 60.

¹⁰⁶ Csemegi József: A buda-vízivárosi temető alakos síremlékei. *MM*, 14. 1938. 171–176. – vö.: Csatkai Endre: Huber József mesterműve a budai vízivárosi temetőben. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 155.

¹⁰⁷ Csemegi 1939. (35. jegyzetben i. m.) 75–87.

Máshogy kapcsolódnak az életműhöz azok a tanulmányai, amelyek a kortárs építészettel kapcsolatosak.¹⁰⁸ Talán elvárás is volt az 1945 után fontos építési feladatokat vállaló mérnöktől, hogy nyilatkozzon. 1948-ban az új építésze-tről tett közzé cikket. Ebben már érezhető az új korszak beköszönte, de elég általános síkon mozog ahhoz, hogy mai szemmel se találjunk benne bántót. Talán ezért is érezte szükségesnek a rovatvezető, hogy lefordítsa Csemegi szavait, és az új stílus megszületését az aktuális politikai változásokkal hozza összefüggésbe, vagyis a tanulmány eljárása „egyezik a történelmi materializmus világfelfogásával.”¹⁰⁹

A következő évben Csemegi a formalizmus-vitához szól hozzá.¹¹⁰ Ebben a rövid írásában már eleget tett annak a kíváncsornak, hogy érvelését konkrét példákkal is megvilágítsa. Ez nem volt veszélytelen, mert a formalizmus vádjával életeket lehetett tönkretenni. Az *Építés-Építészet* előző számában Major Máté világitotta meg Sztálin szavaival, mi a jó szocialista műalkotás.¹¹¹ Ehhez képest Csemegi írása ártalmatlan, szóhasználatában sem idomul a kurzushoz. Valószínűleg terhes feladat volt, de sikerült becsületesen megoldania.

A MŰEMLÉKVÉDELEM SZOLGÁLATÁBAN

A II. világháború Csemegi életében is döntő fordulatot hozott. Rögtön a háború után bekapcsolódott az újjáépítésbe és a műemlékvédelembe.¹¹² 1949–1951 közt a Fővárosi Tervező Iroda Műemléki Szakosztályának vezetője volt, majd ez átalakult a Középülettervező Iroda 2. sz. Műtermévé (1951–1953). Közben elkezdett tanítani is, így az 1950-es években az ELTÉ-n, 1951–1953 közt a Műegyetemen. Ezzel kapcsolatban szól hozzá az ekkoriban meghonosodó új építésztörténeti képzés módszeréhez, melyből hiányolta a szakszerűséget.¹¹³ 1953–59 között az Iparművészeti Főiskola építésztörténeti tanszékét vezette, majd visszakért a gyakorlati műemlékvédelembe: előbb a BUVÁTI-ba (1959–1960), végül az újjászervezett Országos Műemléki Felügyelőség igazgatási osztályának élére (1960–1963).

Elismerései és bizottsági tagságai mellett fontosabb volt számára a műemlékes munka. Már a háború után közvetlenül hozzászólt olyan kérdésekhez, mint a Vígadó és az óbudai zsinagóga helyreállítása vagy a Várhegy sorsa. Ez utóbbi alakításában tevékenyen részt vett, egyebek mellett a Mária Magdolna-torony (1950–1952,

¹⁰⁸ Pl. Csemegi József: Az „Erzsébet” automata távbeszélő központ épülete. *Magyar Kulturszemle*, 3. 1940. 2. 48–49.

¹⁰⁹ Csemegi József: Az új építésze-tről. *Új Építészet*, 3. 1948. 345–347., a rovatvezető megjegyzése: 347.

¹¹⁰ Csemegi József: A formalizmusról, *Építés-Építészet*, 1. 1949. 5. 30–32.

¹¹¹ Major Máté: A formalizmus az építészetben. *Építés-Építészet*, 1, 1949, 4. 19–22.

¹¹² 1945 szeptemberében jutott haza a türkheimi hadifogolytáborból, és rögtön bekapcsolódott Gerevich László budavári munkálataiba. Csemegi József levele Bogyay Tamáshoz, 1948 (?). Itt köszönöm meg Havasi Krisztina nagyvonalúságát, amellyel betekintést engedett kiadás előtt álló forrásközleményébe.

¹¹³ Csemegi József: Kiállítás a Műegyetemen. *Építés-Építészet*, 1, 1949, 1/2. 6263.

1961–1963)¹¹⁴ és a Szt. Miklós-torony (1962)¹¹⁵ helyreállításával, amit kiegészített a margitszigeti ferences rom északi falának konzerválása és számtalan polgárház restaurálása. Néhány fontosabb munkájáról publikáció is született, ezeknek rendszerint szintén volt középkori vonatkozása.¹¹⁶

Csemegi szükségét érezte, hogy ezeknek az éveknek a tapasztalatát elvi jellegű írásokban is levonja. Az első 1951-ben jelent meg, és arra a dilemmára reflektál, hogy a háborús pusztítások után mely épületeket és milyen módszerrel kell helyreállítani.¹¹⁷ Csemegi a történeti értéket helyezte a középpontba, és az esztétikai igényt is történeti értéknek tekintette. Ebben, noha nem hivatkozik rá, Alois Riegl hatása érződik. Hogy ez mennyire nem volt magától értetődő, arra egy pár évvel később kibontakozó vita vet fényt, amelyet Gerő Lászlóval folytatott. Gerő a gyakorló restaurátor szemszögéből, a megrendelővel kötött kompromisszumról és az esztétikai érték elsőbbségéről nyilatkozott – ezzel szemben Csemegi (maga is több emlék helyreállítója) a következetes történeti szemléletet kérte számon.¹¹⁸ Egy 1953-as előadása a korra jellemző sallangok elhagyásával ma is érvényes követelményeket fogalmazott meg mind a tudományos kutatás és dokumentáció, mind a helyreállítás gyakorlata szempontjából. Hangsúlyozta a komplex, az épület nem architektúrális részleteire is kiterjedő védelem szükségességét a részletek régiségértékének (ismét egy riegl-i fogalom!) megőrzése érdekében. Felvetette egy Építéstörténeti (!) Múzeum megalapításának gondolatát.¹¹⁹ Ennek a programnak egy elemét, a tudományos dokumentáció módszertanát dolgozta ki a *Magyar Műemlékvédelem* első kötetében is. Ebben a korábbiak mellé felsorakozik egy újabb módszer is: a középkorban dívó aránszerkesztési elvek alapján történő rekonstrukció nem veszélytelen ötlete.¹²⁰ Ezzel a háború előtti kutatásai egyik vezérmotívumát ültette át a gyakorlatba.

¹¹⁴ Sedlmayr János: Toronysisakok pótlásáról. *Műemlékvédelem*, 43. 1999. 73–75.

¹¹⁵ Zádor Mihály: Beszámoló a Fővárosi Műemlékfelügyelőség 1961. évben végzett munkáiról. *Műemlékvédelem*, 6. 1962. 201.

¹¹⁶ Csemegi József: A Siketnéma Váci Országos Tanintézetének épülete. *Művészettörténeti Értesítő*, 4. 1955. 134–149.; Csemegi József: Jelentés a Pécs, Káptalan u. 2. számú épületben végzett műemléki kutatások eredményeiről. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1. 1956. 8–30. – vö.: Czagány István: A budapesti I. ker. XI. Ince pápa-tér 4. sz. épületen végzett műemléki kutatások eredményei. *Művészettörténeti Értesítő*, 3. 1954. 301.: 39. jegyzet.

¹¹⁷ Csemegi József: A műemlékvédelem időszerű elméleti kérdései. *Építés-Építészet*, 3, 1951, 1/2. 73–84.

¹¹⁸ Csemegi József recenziója: Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme. Budapest, 1958. [rec.] *Magyar Tudomány*, 66. 1959. 426–430. és Gerő László válasza: *Magyar Építőművészet*, 9. 1960. 60–62. (benne Csemegi helyreállításainak a bírálatával). Csemegi viszontválasza: Műemlékvédelmünk tíz éve. *Magyar Építőművészet*, 9, 1960, 2. 54–56.

¹¹⁹ Csemegi József: Módszeres műemléki kutatás a szocialista műemlékvédelem szolgálatában. *Építéstörténeti és Elméleti Közlemények*, 1953. 2. 3–21.

¹²⁰ Csemegi József: A műemléki dokumentáció szerepe és jelentősége a korszerű műemlékvédelemben. *Magyar Műemlékvédelem*, 1. 1960. 231–246., főleg: 244.

Emellett Csemegi érdeklődését az arányok és mértani idomok spirituális tartalma is egyre jobban felkeltette, amely utolsó éveinek központi témájává vált.

TEÓRIÁK FOGSÁGÁBAN

Szélsőségesen fogalmazva azt mondhatjuk: Csemegi József szorosan vett elméleti tudományos munkássága 1948 táján lényegében lezárult. Ne tévesszen meg bennünket a budavári főtemplomról szóló monográfia 1955-ös vagy a soproni káptalanteremnek szentelt tanulmány 1963-as megjelenési éve – ezek a kéziratok már jóval korábban elkészültek. Közrejátszhatott ebben az a hatalmas nyomás, amely a háború után, mint építésre és mint műemlékesre nehezedett. Emellett tanított és ismeretterjesztő tevékenységet is folytatott.¹²¹

Ám mindezeknél jobban lekötötték alkotó energiáit azok az elgondolások, amelyek túlléptek a hagyományos művészettörténeti kereteken. Csemegi a konkrét művészeti kapcsolatrendszer mögött távoli összefüggéseket sejtett, amelyek térben, időben és jelentésben roppantul kitágították az értelmezés horizontját. Így írt erről 1948-ban Bogyay Tamásnak: „a hatszöges centrális templomok kérdése merült fel bennem, ami aztán a keleti kapcsolatok egész sorát vetette felszínre kutatásaim során. /Arménia, Georgia, Közelkelet, stb./ s most úgy benne vagyok már az asztrál-szimbolikában, ariánizmusban, népvándorlástanban stb. stb., hogy a fülem sem látszik már ki belőle.”¹²² Az Alföldi András által alapított *Corona Archaeologica* keretében 1947 májusában a háromkaréjos templomokról, a következő februárban a magyarországi hatkaréjos templomok keleti kapcsolatairól tartott előadást.¹²³

Az egyik irány tehát a keleti, főleg kaukázusi összefüggések feltételezése volt. Ennek gyökerei részben Strzygowskira nyúlnak vissza, de idővel könnyebben eladhatókká váltak a Szovjetunió tagköztársaságaira való hivatkozással. Az első állomás a tarnaszentmáriai templom újraértékelése volt. Strzygowski kopt és kaukázusi kötetének sűrű idézésével arra jutott, hogy „a kaukázusvidéki formakapcsolatok és az antik motívumkincsek Bizánc formakulturájától független ismerete annak a feltevésnek adnak helyet, hogy a tarnaszentmáriai templomocska hajójának művészeti táptalaja bizonyosan a Fekete-tenger-melléki kazár birodalomnak hellenisztikus hagyományokat az arab világ formakincsével és a szeptenének művészetével egybeötvöző kultúrája lehetett, azé a birodalomé, amelynek keretében a magyarság hosszabb időt töltött.”¹²⁴ 1950-ben Bogyay a tarnaszentmáriai tanulmányra részletesen reflektálva Csemegi figyelmébe ajánlotta Feldebrőt is.¹²⁵ Erről Csemegi csakugyan publikált is,

¹²¹ Ő szerkesztette a TIT József Attila Szabadegyetemének művészettörténeti sorozatát, melynek három gótikus füzetét ő maga írta: *A gótika művészete I-III.*, Budapest, 1958. és 1961.

¹²² Ld.: 112. jegyzet!

¹²³ *Antiquitas Hungarica*, 2. 1948. 219-220.

¹²⁴ Csemegi József: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. *Antiquitas Hungarica*, 3. 1949. 92-107.: 106.

¹²⁵ Bogyay Tamás levele Csemegi Józsefhez, 1950. február 23., ld.: 112. jegyzet!

de csak Kampis Antal egyes elképzeléseit vitatta, hangsúlyozva: „nem kíván élni az alkalommal, hogy saját véleményét is nyilvánítsa”.¹²⁶ Érdekes módon Erdei Ferenc később úgy emlékezett, Csemegi Kampissal vitatkozva Feldebrőhöz „grúz, örmény analógiákat említ”.¹²⁷ Ez azonban a tanulmányban nincs benne, bár alighanem pontosan körvonalazza Csemegi (elhallgatott) véleményét. Ezzel szemben nyíltan utalt ilyenekre Csányi Károly abban az 1951-es írásában, melynek illusztrációs (és vélhetőleg gondolati) anyagát Csemegitől kölcsönözte.¹²⁸ Röviddel később Václav Mencl volt az, aki Csemegi Tarnaszentmáriára kidolgozott kaukázusi elképzelését érvényesítette Feldebrőre is.¹²⁹ Mencl (1905–1978), aki szintén építészcsaládból származott, és maga is mérnöknek tanult, Csemegihez hasonlóan fordult a művészettörténet és a műemlékvédelem felé, a két életmű mintegy párhuzamos életrajz formájában is felvázolható volna.¹³⁰ A kaukázusi kapcsolatok feltételezését Csemegi kiterjesztette a hatkaréjos templomokra is: ez, mint láttuk, már 1948-ban megfogalmazódott benne, de végső formát csak egy 1959-es német előadásának¹³¹ magyar változatában nyertek.¹³² Ezekután meglepő Kozák Károly kijelentése a Kaukázus vidékéről, hogy „hazai példák hiányában eddig közvetlen kapcsolat gondolata, lehetőség nem vetődött fel”.¹³³ Kozák Szekszárd (és Feldebrő) értelmezése során maga is lelkesen gyarapította a grúz és örmény analógiákat. E tekintetben Csemegi leghűségesebb követőjének második felesége, Tompos Erzsébet (1931–2000) bizonyult, aki maga is járt a területen, és arról többször publikált.¹³⁴ Ez a mag termékeny talajra hullott, Csemegire máig hivatkoznak.¹³⁵

¹²⁶ Csemegi József: Hozzászólások Feldebrő kérdéséhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 5. 1956. 54.

¹²⁷ Erdei Ferenc: A feldebrői római katolikus templom helyreállítása. *Művészet*, 26, 1985, 8. 31.

¹²⁸ Csányi 1951. (55. jegyzetben i. m.) 27. bizánci vagy örmény eredetre, Kutaisira és Thalindra utal. Megjegyzendő, Kutaisi Grúziában található.

¹²⁹ Václav Mencl: Két ősi építészeti emlék Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 8. 1959. 219–220.

¹³⁰ Vö.: Marosi Ernő utalását Ciulisova könyvről (Ingrid Ciulisova: *Historismus a moderna v pamiatkovej ochrane. Obnova, stredovekej cirkevnej architektúry Slovenska*. Bratislava, 2000.) írt recenziójában, *Művészettörténeti Értesítő*, 43. 2002. 223.

¹³¹ A német előadás szövegét elküldte Fülep Lajosnak, ma az MTA kéziratárában. Fülep Lajos levelezése VI. Sajtó alá rend. F. Csanak Dóra. Budapest, 2004. 295. (No 2403.)

¹³² Csemegi József: Középeurópa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. *Építés-és Közlekedéstudományi Közlemények*, 4. 1960. 323–348.

¹³³ Kozák Károly: A szekszárdi apátság és a megyeháza története. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* 6. 1974. 376.: 22. jegyzet. A következő jegyzetben viszont idézi Csemegi 1960-as írását.

¹³⁴ Pl. Gink Károly – Cs. Tompos Erzsébet: *Grúzia*. Budapest, 1973.; Cs. Tompos Erzsébet: A hatkaréjú, hármás lánc-csillag politikai tartalma a keleti kereszténység és az iszlám építészetében. *Építés-Építészettudomány*, 5. 1973. 95–125. – ennek 1. jegyzetében Csemegi kiadatlan kéziratára is hivatkozik; Tompos Erzsébet: *A Kaukázus-vidék keresztény építésze*. Budapest, 1996. amelyet Csemegi József emlékének ajánlott.

¹³⁵ M. Lezsák Gabriella: A magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai. *Valóság*, 60. 2017, 8. 70.

A másik irányt az archaikus emlékek iránti lelkesedés jellemezte. Egy, a Balaton-felvidéki elpusztult ládi templomhoz kötött kőfaragványt, melyet korábban román kori oszlopfőnek tartottak, Csemegi a pogányság korába vezette vissza, és a honfoglalást megelőzően itt élt szlávok kőbálványának tartotta.¹³⁶ Ehhez ihletet merített az akkoriban a román kor recepcióját spirituális irányból megújító francia *Zodiaque* kiadványaiból, annak a kelta művészetet bemutató (a sorozatban egyébként kakukktojásnak számító) kötetére hivatkozott is.¹³⁷

Ezeket az irányokat egyesíti és egészíti ki további elemekkel az aracsi kőről írt tanulmány.¹³⁸ Amellett, hogy elődeihez képest a legpontosabb megfigyeléseket tette,¹³⁹ analógiái a Kaukázustól a honfoglaláskori magyar tárgyakon át az óhorvát emlékekig íveltek, és ezek után jutott arra a nem várt következtetésre, hogy a tárgy korai bolgár faragvány lehet. A tanulmányban azt is felvetette, vajon a szalagfonatos dísznek lehet-e szimbolikus jelentése. Ismerve ekkoriban megjelent írásait, nem kétséges Csemegi válasza.

Az ornametális formák szimbolikus értelmezésére elsőként a Herkules-csomóról írt tanulmányában tett kísérletet.¹⁴⁰ Ennek tanulságait hasznosította a Lehel kürtjének egy fonatos motívumával kapcsolatban is.¹⁴¹ Ezzel kapcsolatos, fáradhatatlanul végzett kutatásai a motringfonat, lánckereszt és hurkoskereszt elemzésében tetőződtek.¹⁴² A hatalmas ívű tanulmány Mezopotámiától az eretnek kereszténységen át jut el a középkori emlékekig.¹⁴³ Emellett említésből ismert egy kézirat a pentagram és a hexagram elemzéséről.¹⁴⁴ A pentagram már a budavári főtemplom Villard-attribúciója során is felmerült. A hatszögre szerkesztett centrális terek pedig a már említett tanulmányának képezték vezérmotívumát, és ennek során arra jutott, hogy alapjuk ősi asztrálszimbólum, és apotropaikus jelentést hordoztak.¹⁴⁵ Csemegi ezen „kevésbé szerencsés ötletét” azután többen továbbfejlesztették.¹⁴⁶

¹³⁶ Csemegi József: A ládi kőbálvány-töredék. *Archaeológiai Értesítő*, 88. 1961. 52–67.

¹³⁷ André Varagnac–Gabrielle Fabré: *L'art gaulois*. La Pierre-qui-Vire, 1956.

¹³⁸ Csemegi József: Az aracsi kő. *Archaeológiai Értesítő*, 85. 1958. 176–187.

¹³⁹ Ezeket azonban több ponton korrigálta Tóth Sándor: Az aracsi kő rokonsága. *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 429–448.

¹⁴⁰ Csemegi József: Herakles-csomó. *Budapest Régiségei*, 15. 1950. 549–564.

¹⁴¹ Csemegi József: A Lehel kürtje kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő*, 83. 1956. 88–91.

¹⁴² Csemegi József: Motringfonat, lánckereszt, hurkoskereszt. *Művészettörténeti tanulmányok*, 1956/1958. (1960) 7–33.

¹⁴³ Ennek recepciója még olyan tanulmányokban is nyomott hagyott, mint Török László: XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. *A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 1. 1970. 96–154.: 55., 102., 106., 110. jegyzet.

¹⁴⁴ Idézi: Cs. Tompos 1973. 95.: 1. jegyzet.

¹⁴⁵ Csemegi 1960. 332.

¹⁴⁶ Pap Gáborról írja ezt Tóth Sándor: Változatok a műértelmezés témájára. *Művészettörténeti Értesítő*, 25. 1976. 135. Ld. még Dékány Tibor: Kérdőjel a Perkő tetején. *Honismeret*, 9, 1981, 6. 39. – kritikájához: Tóth Sándor: Hatkaréjos rotundáink. *Architectura religioasă medievală din Transilvania*.

Tóth Sándor mutatta be, hogy jutott el a hatkaréjos rotundákkal foglalkozó irodalom Csemegitől Tompos Erzsébeten és Dékány Tiboron át oda, hogy a hexagramm-szerkesztéseket, de legalábbis a hatkaréjos hármis lánccsillagot a Szentháromság jelképeként értelmezze.¹⁴⁷ Ehhez hozzátehetjük, hogy míg Csemeginél a hexagram kifejezetten egyes keresztény eretnek-mozgalmak révén terjed, Dékánynál a Szentháromság-tagadó bogumilok elleni fegyverré válik. De a Szentháromság ábrázolása Csemegit is izgatta, és ennek különféle, esetenként absztrakt ábrázolását széleskörűen gyűjtötte.¹⁴⁸ Ezzel kapcsolatban is felvetette, hogy a szimbólumok eretnekségek kifejezőjévé is válhattak – míg özvegye szerint az ószövetségi Szentháromság-ábrázolás az eretnekségek ellen irányult.¹⁴⁹ Dercsényi (akiről ugyanebben az időben Csemegi úgy nyilatkozott: „egymás mellett, vagy egymással szemben már sok harcot harcoltunk meg”¹⁵⁰) a tanulmányt hűvösen fogadta, és a szerzőt inkább építészettörténeti kutatásai folytatására buzdította.¹⁵¹ Csemegi nem így tett: utolsó előadását is egy orosz Színeváltozás-ikon elemzésének szentelte.¹⁵²

Csemegi ezen végső korszakát a szakma távolságtartással kezelte. A hatalmas bőség inkább kárára, mintsem hasznára vált e tanulmányoknak, s így azok anyaga elveszítette történeti koherenciáját. Marosi Ernő azt feltételezte, hogy ebben a szigorúbb történeti szemléletet képviselő Bogyay kontrolljának lazulása is szerepet játszhatott.¹⁵³ Havasi Krisztina az 1950-es évek szűk levegőjére utalt.¹⁵⁴ Még az sem lehetetlen, hogy volt némi karakánság is abban, hogy a legvallásellenesebb időkben a Szentháromságról és különféle asztrálszimbólumokról publikált. Csemegi elmagányosodásához az is hozzájárulhatott, hogy az építészek szemében bölcsésszé vált, de a művészettörténészek számára mindig megmaradt mérnöknek.

Középkori egyházi építészet Erdélyben. III. Szerk. Daniela Marcu Istrate, Adrian Andrei Rusu, Szóc Péter Levente. Satu Mare, 2004. 7–60.

¹⁴⁷ Tóth S. 2004. 29–32.

¹⁴⁸ Csemegi József: Trinitász-szimbólumok és ábrázolások a középkori Magyarország művészetében. Eredetük, továbbélésük és népművészeti kapcsolataik. *Művészettörténeti Tanulmányok*, 1954/1955. (1957) 7–45.

¹⁴⁹ Uo., 34. és Tompos 1973. 116., hivatkozással Csemegi előbbi tanulmányára, ahol azonban ez a gondolat nem található.

¹⁵⁰ Ld. 88. jegyzet, Csemegi József válasza, 461.

¹⁵¹ Dercsényi Dezső recenziója, *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 324. Ezzel szemben Kozák Károly lelkesen idézte, pl. Háromszög alaprajzú, XVIII. századi épületek Magyarországon. *Műemlékvédelem*, 3. 1959. 148.; Kozák Károly: Az asszuáni Szent Simeon kolostor és trinitász-szimbólumai.

Művészettörténeti Értesítő, 20. 1971. 233.

¹⁵² A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1963. évi januári ülésén, *Művészettörténeti Értesítő*, 13. 1964. 319. Csemegi József: *Acta Historiae Artium*, 14. 1968. 49–62.

¹⁵³ Marosi 2013. 150. Bogyay és Csemegi kiadás előtt álló, 1948–1950 közti levelezése ezt csak részben támogatja: Bogyay sokszor lelkesen asszisztált Csemegi ötleteihez, de szolidabb alapokon. Ld. 112. jegyzet!

¹⁵⁴ Havasi 2012. 401.

Azt azonban meg kell hagyni: utolsó, életében megjelent tanulmánya a szabadegyházi román kori dombormúról ismét az éles szemű és kritikai szemléletű Csemegit állítja elénk.¹⁵⁵ Ki tudja, ha megéri az enyhülés éveit, milyen irányba fordult volna tudósi életpályája?

CSEMEGI JÓZSEF PÁLYAKÉPE

Csemegi József (Budapest, 1909. október 30. – Budapest, 1963. február 21.), építész, művészettörténész. Építész családból származott, édesapja id. Csemegi József (1882–1956), a két háború közötti korszak termékeny építésze és építómestere, akinek haláláig fia publikációiban az ifj. megjelölést használta. Tanulmányait a József Nádor Műegyetemen végezte, 1932-ben szerzett építészmérnöki diplomát. Fiatalon aktív tagja volt a Magyar Építómesterek Egyesületének, 1930-tól az ifjúsági szakosztály titkáráként működött. 1936-tól a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagja, 1937-től a Budapesti Mérnöki Kamara tagja. Möller István irodájában műemléki kutatásokkal és helyreállításokkal foglalkozott (Eger 1932–1934, Zsámbék 1933–1934). 1934-től fogva Budapest főváros építész szakértőjeként tevékenykedett, ennek keretében ókori és középkori ásatások dokumentációjában is részt vett. 1942-ben megnősült, 1943-ban átsorolták ügyvivőiből magánalkalmazotti működési körbe, és a következő években építész megbízásaiból élt. Emellett 1935-től fogva kiterjedt tudományos publikációs tevékenységet folytatott. Látogatta a budapesti tudományegyetem Hekler-tanszékének doktori szemináriumait is. 1948-ban doktorált, 1957-ben megszerezte a kandidátusi fokozatot. A II. világháború után Gerevich László budavári ásatásain és a várbeli polgárházak helyreállításán vett részt. 1949–1951 között a Fővárosi Tervező Iroda Műemléki Szakosztályának vezetője, majd átszervezés után a Középülettervező Iroda 2. sz. Műtermének vezetője volt (1951–1953). 1949-től a MTA Művészettörténeti Bizottságának tagja. Az 1950-es években rendszeresen tartott az ELTE régész szakán bizánci tárgyú előadásokat, emellett 1951–1953 között a BME-n címzetes docens volt. 1953-ban kinevezték az Iparművészeti Főiskola Építészettörténeti Tanszékének tanszékvezető főiskolai tanárává, amelyet 1959-ig töltött be. 1959–1960-ban a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat (BUVÁTI) műemlékes szakembere, 1960–1963 között az OMF igazgatási osztály vezetője volt. Tudományos publikációi mellett jelentős műemlékes tevékenysége is, amely a budai váron kívül kiterjedt vidéki épületekre (Vác, Pécs) és módszertani kérdések tárgyalására is. Felesége: Tompos Erzsébet (1931–2000) építészettörténész.

CSEMEGI JÓZSEF FONTOSABB ÍRÁSAI

Adalékok fellenthali Fellner Jakob munkásságához. *MMÉEK*, 69. 1935. 317.; Az egrí székesegyház jelentősége a XII. században. *Archaeologiai Értesítő*, 48. 1935. 217–223.;

¹⁵⁵ Csemegi József: Románkori fríz-töredék Szabadegyházáról. *Művészettörténeti Értesítő*, 1962. 137–140. Ugyanez franciául, már halála után: Fragment d'une frise romane provenant de Szabadegyháza. *Alba Regia*, 4/5. 1965. 129–133.

Fejezet az egri várszékesegyház építésének történetéből. Dóczy Orbán egri székesegyháza. *MMÉEK*, 69. 1935. 65-71.; A tabáni Krisztusrelief. *MMÉEK*, 69. 1935. 345-348.; Antik díszítőelemek továbbélése román építészeti ornamentikánkban. *Magyar Művészet*, 12. 1936. 373-379.; Donin, Richard Kurt: Die Bettelorendendkirchen in Österreich. Zur Entwicklungsgeschichte der österreichischen Gotik. Baden bei Wien, Rudolf M. Rohrer, 1935. [rec.] *Magyar Művészet*, 12. 1936. 190.; Grandpierre Edith: *A kolozsvári Szent Mihály-templom*. Budapest, 1936. [rec.] *MMÉEK*, 10. 1936. 52.; A koronázó főtemplom építésének történetéhez. *Magyar Művészet*, 12. 1936. 277-283.; A magyar szobrászat kezdetei. Írta: Horváth Henrik. Budapest, 1936. [rec.] *MMÉEK*, 70. 1936. 323.; A pannonhalmi bencés apátság keresztfolyosójának szobrászati dísze. *MMÉEK*, 71. 1937. 244-245.; Sopronbánfalva középkori templomai. *Soproni Szemle*, 2. 1938. 196-203.; Tervezés-technikai kérdések a középkori építészetben. *MMÉEK Havi Füzetei*, 10. 1936. 44-52.; Az árpádkori kőfaragóművészet első emlékei. Írta: Dercsényi Dezső. Magyarságtudomány V. [rec.] *MMÉEK*, 71. 1937. 134.; A budavári koronázó főtemplom délkeleti kapuja. *Történetírás*, 1. 1937. 356-369.; A gyöngyösi Szt Bertalan templom. *Gyöngyösi Kalendárium*, 8. 1937. 110-117.; Huber József képfaragó. *MMÉEK*, 71. 1937. 60.; Kápolnaszentélyes templomok. *MMÉEK*, 71. 1937. 302.; A Miskolc-avasi templom középkori építéstörténete. *Magyar Művészet*, 13. 1937. 255-259.; A Szent Miklósról elnevezett budavári dominikánus kolostortemplom. *Történetírás*, 1. 1937. 489-497.; Aggházy Mária: *A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században*. Veszprém, 1937. [rec.] *MMÉEK*, 72. 1938. 137-138. és *MM*, 14. 1938. 160.; Bierbauer Virgil: *A magyar építészet története*. Budapest, 1937. [rec.] *Vállalkozók Lapja*, 1938. január 3. 2.; A buda-vízivárosi temető alakos síremlékei. *Magyar Művészet*, 14. 1938. 171-176.; A felnémeti pálos-kolostor. *MMÉEK*, 72. 1938. 338-339.; Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Budapest, 1937. [rec.] *MMÉEK*, 72. 1938. 322.; Lux Kálmánnak a margitszigeti domonkos kolostorról írt dolgozata kapcsán. Újabb ásatások a Margitszigeten. Írta: Lux Kálmán. (Kivonat a Technika 1938. évi 6. számából). *MMÉEK*, 72. 1938. 360.; Padányi Gulyás Jenő - Miskolczi László - Tóth Kálmán: *A Fertő vidék népének építésze*. Budapest, 1937. [rec.] *Magyar Művészet*, 14. 1938. 160.; Pálinkás László: *Esztergom XVIII. századi művészeti emlékei*. Budapest, 1937. [rec.] *MMÉEK*, 72. 1938. 74. és *Magyar Művészet*, 14. 1938. 160.; Schoen Arnold: A budapest-terézvárosi róm. kat. plébánia-templom. *Történetírás*, 1938. [rec.] *MMÉEK*, 72. 1938. 376. és *MM*, 14. 1938. 352.; Schoen Arnold: *Hermína főhercegnő budapesti emlékkápolnája*. Budapest, 1937. [rec.] *MMÉEK*, 72. 1938. 314. és *MM*, 14. 1938. 128.; Sopronbánfalva középkori templomai. *Soproni Szemle*, 2. 1938. 196-203.; Tengelytámpilléres mellékszentélyek a középkorban. *MMÉEK*, 72. 1938. 151-152.; Vágújhely építészeti emlékei. *Magyar Művészet*, 14. 1938. 335-343. [társszerző: Ethey Gyula]; Adalékok Budapest művészetének történetéhez. *Történetírás*, 3. 1939. 75-87.; Egy ismeretlen soproni Madonnaszobor. *Soproni Szemle* 3. 1939. 10-16.; A felsőtárkány-barátréti karthausi kolostor. *MMÉEK*, 73. 1939. 85-86.; A garamszentbenedeki apátsági templom alaprajzának építéstörténeti vizsgálata. *MMÉEK*, 73. 1939. 110-114.; A jáki apátság temploma.

Vasi Szemle, 6. 1939. 12–37.; Schürer, Oskar – Wiese, Erich: Deutsche Kunst in der Zips. Brünn, 1938. [rec.] *MMÉEK*, 73. 1939. 144–145.; Adatok a budavári főtemplom középkori építéstörténetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 8. 1940. 118–167.; Az építőanyag termelés helyzete Erdélyben. *Vállalkozók Lapja*, 1940. december 23. 8.; Erdély jelentősége az építőipar szempontjából. *Vállalkozók Lapja*, 1940. szeptember 5. 3.; Erdély közlekedésügyi problémái az építőipar szempontjából. *Vállalkozók Lapja*, 1940. szeptember 26. 3.; Az erdélyi építészet múltja és jövője. *Vállalkozók Lapja*, 1940. augusztus 22. 4.; Az „Erzsébet” automata távbeszélő központ épülete. *Magyar Kultúrszemle*, 3. 1940. 2. 48–49.; Hol épüljön föl az új budapesti városháza? [Közraktár u. Duna-part] *Magyar Kultúrszemle*, 3. 1940. 239–240.; Az iskolaépítés irányelvei. *Magyar Kultúrszemle*, 3. 1940. 98–100.; Korszerű magyar nemzeti építéstílus! *Magyar Kultúrszemle*, 3. 1940. 15–16.; Krisztus az Olajfák hegyén. (Fejezet a m. gótikus szobrászat történetéből). *Dunántúli Szemle*. 7. 1940. 43–53., 144–153.; A magyar építészet. + A román stílus Magyarországon. + A gót stílus Magyarországon. *A szépművészetek könyve*. Budapest, 1940. 141–168.; Schoen Arnold: *A pesti Deák-téri evangélikus templom*. Budapest, 1939. [rec.] *MMÉEK*, 74. 1940. 109–110.; Srpska crkva u Ráckeve. *Jugoslovensko-madžarska revija*, 1. 1940. 180–184.; A szászsebesi templom szentélyének jelentősége hazánk gótikus építészetében. *MMÉEK*, 74. 1940. 156–160.; Jegyzetek az egri székesegyház építéstörténetéhez. *MMÉEK*, 75. 1941. 92–94.; A Keresztelő Szent János tiszteletére épült kápolna Sopronban. *Soproni Szemle*, 5. 1941. 15–24.; Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. *Dunántúli Szemle*, 8. 1941. 50–65., 136–144., 195–204.; Középkori kőlámpások Sopron területén. *Soproni Szemle*, 5. 1941. 185–195.; A perchtoldsdorfi plébániatemplom. *MMÉEK*, 75. 1941. 181–187.; Srpska crkva u Székesfehérvár. *Jugoslovensko-madžarska revija*, 2. 1941. 6–10.; A tarnaszentmáriai templom. *MMÉEK*, 75. 1941. 44–46.; Beczkó vára. *Technika*, 23. 1942. 55–56. [társszerző: Ethey Gyula]; A budai Császármalom eredete. *MMÉEK*, 76. 1942. 153–158.; Fehér Géza: *A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a kelet európai művelődés kialakulásában*. Budapest, 1940. [rec.] *MMÉEK*, 76. 1942. 70–71.; Két Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló ismeretlen erdélyi dombormű a XV. sz.-ból. *Erdélyi Múzeum*, 47. 1942. 407–408.; Prédikált-e Kapisztrán János a soproni bencés templom kőszószékéről? *Soproni Szemle*, 6. 1942. 70–75.; Hol állott egykor az óbudai királyi vár? Beszámoló az óbudai ref. templom és paplak területén 1934–35-ben végzett ásatás eredményeiről. *Értekezések, Beszámolók a Műszaki és Gazdaságtudományok Köréből. A MMÉEK melléklete*, 1943. 5. 34–44.; Az óbudai amfiteátrum ásatása alkalmával előkerült középkori faragványok. *MMÉEK*, 77. 1943. 124–125.; A Stibor család építkezései. Adatok a felvidéki gótikus építészet történetéhez. *MMÉEK Értekezések és Beszámolók* 1. 1943. 1–12. [társszerző: Ethey Gyula]; Egy Szamosújvár-környéki fa Krisztus-szobortörredék. *Erdélyi Múzeum*, 48. 1943. 476–477.; Bertalan Vilmos: *Az óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom*. Budapest, 1942. [rec.] *MMÉEK*, 78. 1944. 91.; Les potails de la cathédrale de Kassa. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 37, 1944, 2. 151–155.; Románkori kapuzatok karéjdíszű

ívmezői Magyarországon. *Antiquitas Hungarica*, 1. 1947. 100–105.; Hol állott egykor Szent László nagyváradi lovasszobra? *Antiquitas Hungarica* 2. 1948. 189–205.; Az új építészetről. *Új Építészet*, 3. 1948. 345–347.; A formalizmusról, *Építés-Építészet*, 1. 1949. 5. 30–32.; A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. *Antiquitas Hungarica*, 3. 1949. 92–107.; A Várhegy jövője sorsa. *Új Építészet*, 2. 1947. 321–327.; Herakles-csomó. *Budapest Régiségei*, 15. 1950. 549–564.; Hozzászólás dr. Gerő László „A pesti városmag rendezése és a műemlékvédelem” c. cikkéhez. *Építés-Építészet*, 2. 1950. 267–268.; A középkori építészet szerkesztési módszerei. *Művészettörténeti Tanulmányok*, 1953. 13–56.; Módszeres műemléki kutatás a szocialista műemlékvédelem szolgálatában. *Építészettörténeti és Elméleti Közlemények*, 1953. 2. 3–21.; Die Konstruktionsmethoden der mittelalterliche Baukunst. *Acta Historiae Artium*, 2. 1954. 15–50.; A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Budapest, 1955.; A Siketnémák Váci Országos Tanintézetének épülete. *Művészettörténeti Értesítő*, 4. 1955. 134–149.; Hozzászólások Feldebrő kérdéséhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 5. 1956. 54–56.; A Lehel kürtje kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő*, 83. 1956. 88–91.; Jelentés a Pécs, Káptalan u. 2. számú épületben végzett műemléki kutatások eredményeiről. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1. 1956. 8–30.; Trinitász-szimbólumok és ábrázolások a középkori Magyarországon. Eredetük, továbbélésük és népművészeti kapcsolataik. *Művészettörténeti Tanulmányok*, 1954/1955. (1957) 7–45.; Az aracsí kő. *Archaeologiai Értesítő*, 85. 1958. 176–187.; Gerő László: Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme. Budapest, 1958. [rec.] *Magyar Tudomány*, 66. 1959. 426–430.; Középeurópa román kori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 4. 1960. 323–348.; Motringfonat, lánckereszt, hurkoskereszt. *Művészettörténeti tanulmányok*, 1956/1958. (1960) 7–33.; A műemléki dokumentáció szerepe és jelentősége a korszerű műemlékvédelemben. *Magyar Műemlékvédelem*, 1. 1960. 231–246.; Műemlékvédelmünk tíz éve. *Magyar Építőművészet*, 9. 1960. 2. 54–56.; A ládi kőbálvány-töredék. *Archaeologiai Értesítő*, 88. 1961. 52–67.; Román kori fríztöredék Szabadegyházáról. *Művészettörténeti Értesítő*, 1962. 137–140.; Mikor épült a soproni volt ferences kolostor káptalanterme? *Soproni Szemle*, 17. 1963. 97–115.; Fragment d'une frise romane provenant de Szabadegyháza. *Alba Regia*, 4/5. 1965. 129–133.

CSEMEGI JÓZSEFRŐL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Entz Géza: Dr. Csemegi József (1909–1963). *Művészettörténeti Értesítő*, 12. 1963. 228–229.; Horler Miklós: Dr. Csemegi József (1909–1963). *Műemlékvédelem*, 7. 1963. 178.; Zolnay László: Búcsú Csemegi Józseftől. *Művészet*, 4. 1963. 7. 25.; Havasi Krisztina: Az Árpád-kori építészeti emlékek kutatása az 1930–1940-es években. Bogyay Tamás és Csemegi József munkássága levelezésük (1939–1950) tükrében I. *Ars Hungarica*, 38. 2012. 391–435. – Gulyás IV. 768–769.; MÉL I.: 307.; UMÉL I.: 1117.; RÚL IV.: 453–454.